

УДК 378.4(477.74):631.493

Я. М. Біланчин, канд. геогр. наук, доц.
Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
кафедра ґрунтознавства і географії ґрунтів,
вул. Дворянська, 2, Одеса-82, 65082, Україна

ҐРУНТОЗНАВСТВО В ОДЕСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ: КОРОТКИЙ ЧАСОПИС, НАУКОВО-ПРАКТИЧНА ПРОБЛЕМАТИКА, ПЕРСПЕКТИВИ

У зв'язку із 145-річчям Одеського національного університету імені І. І. Мечникова висвітлюються історія становлення і розвитку ґрунтознавчої науки в університеті, її науково-практична проблематика та перспективи.

Ключові слова: Одеський університет, ґрунтознавство, кафедра, лабораторія, дослідження.

Вступ

Ґрунтознавство — наука про ґрунт, ґрунтовий покрив як особливе природно-історичне утворення, компонент і “дзеркало” географічного ландшафту, основний об’єкт сільськогосподарського освоєння і використання. Наукові засади цієї науки були сформовані у Росії в 70–90-х роках XIX століття В. В. Докучаєвим та його багаточисленними учнями і послідовниками. Ґрунтознавчі ідеї докучаєвського вчення в ці роки швидко поширювались як в Росії, так і за її межами. Практично у всіх вітчизняних університетах ґрунтознавство вводиться як загальнообов’язкова навчальна дисципліна для студентів природничих і сільськогосподарських відділень і факультетів. Не був виключенням і відкритий в Одесі у 1865 році Новоросійський Імператорський університет, а до цього — Рішельєвський ліцей, на базі якого і був заснований університет. В одержанні якісних знань з агрономії, ґрунтознавства тут були зацікавлені місцеві землевласники і землекористувачі, які в ті роки масштабно освоювали потенційно високородючі чорноземні ґрунти степової зони півдня сучасної території України, і жертвували кошти на дослідження та навчання. В 40–50-х роках існувала кафедра ґрунтознавства, яка входила в склад геологічного факультету. Навіть після припинення її діяльності велися суттєві ґрунтові дослідження численними співробітниками (С. С. Бракін, М. І. Краковський, Ф. Г. Скаб, Н. І. Вардіашвілі та ін.), впритул до її відновлення в 1967 р.

Короткий часопис становлення і розвитку ґрунтознавства в університеті

Вперше викладання основ сільськогосподарських наук і вчення про ґрунти як основний засіб сільсько- і лісогосподарського використання, започаткував у Рішельєвському ліцеї 1851 р. Іван Устинович Палімпсестов,

який цього року переїхав із Саратова до Одеси [6]. В ліцеї він читає курси агрономії і лісівництва, виконує обов'язки секретаря Одеського Імператорського товариства сільського господарства Новоросійського краю та Південної Росії в цілому. У 1853 р. виходить його “Вступительная беседа о сельском хозяйстве Новороссийского края”, а відтак “Отчет о действиях Общества сельского хозяйства Южной России в продолжение двадцати пяти лет”. Тут значний обсяг зайняла бібліографія сільськогосподарських рослин. Згодом Івана Устиновича призначають професором ліцею, а коли цей заклад перетворено на Новоросійський університет — то його екстраординарним професором та завідувачем кафедри агрономії і лісівництва. В ці ж роки в університеті засновано кабінет та лабораторію агрономії [5]. В 1867 р. І. У. Палімпсестов видав цікаву працю “Об устройстве водохранилищ в степях юга России”, а в 1868 р. — майже 1000-сторінковий “Сборник статей о сельском хозяйстве юга России”. Того ж 1868 р. він вийшов у відставку і переїхав до Феодосії, де очолив земську управу.

На фаховому рівні ґрунтові дослідження та викладання основ ґрунтознавства в університеті проводяться у 90-х роках приват-доцентом А. А. Бачихіним. Він вивчав родючість ґрунтів регіону, процеси вітрової ерозії, залежність потужності ґрунтового профілю від висоти місцевості. З 1903–1904 академічного року він читає курс “Прикладне ґрунтознавство” на природничому відділенні фізико-математичного факультету [1, 2, 4, 5].

Систематичні ґрунтові дослідження та планомірна навчальна робота з ґрунтознавства проводяться з 1905–1906 років, з приходом до університету відомих в Росії вчених професорів Г. І. Танфільєва та О. Г. Набоких. Фізико-географ і геоботанік Г. І. Танфільєв вніс значний вклад у розвиток вітчизняного генетичного ґрунтознавства. Його ботаніко-географічні дослідження завжди проходили одночасно з ґрунтовими. Він вперше встановив закономірності поширення чорноземів Херсонської губернії в залежності від абсолютної висоти місцевості (1924). В своїх роботах “К зональности чернозема” (1926), “К происхождению степей” (1928) та інших Г. І. Танфільєв розглядає питання ґенези чорноземів, пов'язує їх формування з степовими ландшафтами та наявністю карбонатних порід, багатих кальцієм [1, 2, 4, 5, 7].

З 1905 р. в університеті почав працювати відомий ґрунтознавець-докучаєвець, прекрасний організатор польових ґрунтових досліджень професор О. Г. Набоких, який з грудня цього року очолив лабораторію агрономії. Під його керівництвом у 1906–1916 рр. були проведені дослідження ґрунтів і складені 10-верстні ґрунтові карти Харківської, Київської, Херсонської і Подільської губерній. Ці матеріали у 1919 р. були передані Народному Комісаріату землеробства УРСР і використані при складанні 25-верстної ґрунтової карти України. О. Г. Набоких вперше детально вивчив чорноземи опідзолені та сірі лісові ґрунти лісостепової зони. Цінними й сьогодні є його класичні роботи з методики польового і лабораторного вивчення ґрунтів і ґрунотворних порід. Ним вперше запропонована технологія відбору монолітних зразків ґрунту та підґрунтя, створено перший в Росії ґрунтовий музей, який у 1920 р. був переданий Одеському сільсько-

господарському інституту. Ґрунтові моноліти були відібрані О. Г. Набоких до глибини 3–4 м, тоді як в теперішній час пересічна глибина відбору монолітів не перевищує 1 м [1, 2, 4, 5, 7].

З реорганізацією університету у 1920 р. в Інститут народної освіти центр науково-дослідницьких робіт з ґрунтознавства переміщується до Одеського сільськогосподарського інституту, де кафедру ґрунтознавства очолював проф. Г. І. Танфільєв. В Інституті народної освіти, а з 1933 р. у відновленому Одеському державному університеті та заснованому в його складі у 1934 р. географічному факультеті, аж до закінчення Великої Вітчизняної війни ґрунтознавча наука і практика занепадає, дисципліни ґрунтознавчого циклу читались викладачами сільськогосподарського інституту [5].

Ґрунтові дослідження поновились в університеті відразу по війні. В 1945 р. відкривається геолого-ґрунтовий факультет, у складі якого було засновано кабінет і лабораторію ґрунтознавства (завідувач з 1946 до 1967 року доц. С. С. Бракін). Факультет проіснував до 1952 р., коли був об'єднаний з географічним у геолого-географічний факультет. В 1947 року на геолого-ґрунтовому факультеті була відкрита кафедра ґрунтознавства, яку очолив відомий ґрунтознавець-меліоратор проф. І. І. Плюсін. Як і більшість сільськогосподарських наукових центрів у ті роки, кафедра була закрита в 1949 р. відповідно до рішень сумнозвісної сесії ВАСГНІЛ, очолюваної в ці роки Д. Т. Лисенком [1, 2, 4, 5, 7].

Колективом лабораторії ґрунтознавства та викладачами геолого-географічного (географічного у 1960–1965 р. р.) факультету під керівництвом доц. С. С. Бракіна у 50–60-х роках проводились великомасштабні обстеження і знімання ґрунтів господарств Одеської і Миколаївської областей України та Цілинного краю Казахстану на площі біля 600 тис. га. Виконувались також дослідження процесів ерозії ґрунтів (доценти Н. І. Коновалова та Г. І. Швєбс, наукові співробітники Ф. Г. Скаб, П. Т. Челядник, В. Г. Пижов, М. І. Краковський, Б. К. Тютюнник, Н. І. Вардіашвілі та ін.). Матеріали досліджень були узагальнені в колективній монографії “Захист ґрунтів від ерозії” (1974).

1967 року на географічному факультеті університету на базі лабораторії ґрунтознавства та кабінету геодезії, топографії і картографії була відкрита кафедра ґрунтознавства і географії ґрунтів, якою до 1995 р. незмінно завідував проф. І. М. Гоголев. За його ініціативи в цьому ж 1967 р. організовано ґрунтову експедицію для обстеження і великомасштабного знімання ґрунтів господарств Красноярського краю, Читинської та Магаданської областей Російської Федерації, областей України і Центрального Казахстану. Експедиційні роботи і дослідження проводились до 1992 р. під науковим керівництвом проф. І. М. Гоголева. Очолювали експедицію в різні роки доценти І. М. Волошин, Є. Н. Красєха, наукові співробітники Б. М. Турус, Н. І. Тюрєміна, В. П. Нетребов та ін. Загальна площа ґрунтових обстежень експедиції перевищує 6 млн га [1–4].

1971 року на факультеті було відкрито Проблемну науково-дослідну лабораторію географії ґрунтів та охорони ґрунтового покриву чорноземної зони (ПНДЛ-4), науковим керівником якої до 1996 р. був проф. І. М. Гого-

лев. Під його керівництвом, починаючи з 1970–1971 рр., співробітниками кафедри ґрунтознавства і географії ґрунтів та ПНДЛ-4 проводяться дослідження впливу зрошення водами різної іригаційної якості на властивості і продуктивність ґрунтів півдня України.

Науково-практична проблематика, освіта, перспективи

Як відмічалось вище, починаючи з 70-х років минулого століття, крім робіт з великомасштабного обстеження і картографування ґрунтів, кафедрою ґрунтознавства і географії ґрунтів та ПНДЛ-4 проводяться дослідження впливу зрошення на ґрунти півдня України за наступними двома напрямками: вивчення впливу зрошення низькомінералізованими водами рік Дунаю, Дніпра, Дністра і Південного Бугу та водами підвищеної мінералізації озер-водосховищ Сасик, Китай і Ялпуг на властивості і продуктивність ґрунтів (доценти Я. М. Біланчин, С. П. Позняк, І. М. Волошин, П. І. Жанталай, М. Й. Тортік, ст. наукові співробітники В. П. Мурсанов, Г. С. Сухорукова та багато інших); використання стічних вод міст Причорномор'я для зрошення та вплив його на властивості і речовинно-хімічний склад чорноземів (ст. наукові співробітники Б. М. Турус, Ю. В. Михальченко, Т. М. Кривицька та інші).

Дослідженнями встановлено генетичну сутність негативних наслідків зрошення чорноземів, обґрунтовані й впроваджені в практику заходи з охорони ґрунтів та підвищення їх родючості в умовах зрошення та дренажу. За матеріалами досліджень була написана і опублікована у 1989 році методика організації і ведення ґрунтово-екологічного моніторингу земель чорноземної зони (автори — професори І. М. Гоголев і Р. О. Баєр, доценти Я. М. Біланчин, Є. Н. Красеха та ін.). Матеріали багаторічних досліджень впливу зрошення на властивості і родючість чорноземів узагальнено в монографії “Орошение на Одесщине” (25 друк. аркушів), яку підготував колектив кафедри сумісно із практиками зрошувального землеробства під науковим керівництвом і загальною редакцією професора І. М. Гоголева [1–4].

У 1994–1995 роках співробітниками кафедри і ПНДЛ-4 під керівництвом професора І. М. Гоголева закладена мережа стаціонарних ділянок довготривалого (до 100 років) ґрунтово-екологічного моніторингу на масивах зрошення Одеської області. На основі результатів багаторічних ґрунтово-моніторингових досліджень на масивах зрошення обґрунтовано концептуально-методичні засади моніторингу та оцінки сучасного агроеліоративно-ресурсного стану ґрунтів масивів зрошення півдня України, в т. ч. в умовах постіригаційної еволюції. Вдосконалені теоретико-методичні основи існуючої моделі розвитку сучасних ландшафтно-геохімічних і ґрунтоутворювальних процесів у чорноземах масивів зрошення для умов інтенсивного і екстенсивного землекористування. Встановлені сутність і тенденції сучасних ландшафтно-геохімічних і ґрунтоутворювальних процесів у чорноземах та алювіальних ґрунтах заплави Нижнього Дністра при зрошенні та в умовах його припинення в останні 12–15 років. Розроблені основи агроекологічної концепції зрошення чор-

ноземів та екологічно безпечного землеробства в сучасних господарсько-меліоративних умовах масивів зрошення півдня України.

Починаючи з 2003 року, співробітниками кафедри ґрунтознавства і географії ґрунтів та ПНДЛ-4 вперше на острові Зміїний започатковані дослідження і картографування ґрунтів і ґрунтового покриву. Дослідженнями встановлено, що в своєрідних природно-екологічних умовах острова на ділянках малопотужного кам'янисто-щебенюватого елювію чи елюво-делювію між виходами на поверхню щільних скельних порід під покривом степової різнотравно-злакової рослинності протікає процес специфічного острівного чорноземоутворення. Особливістю чорноземних ґрунтів острова є мала потужність профілю (в основному до 30–50 см), некарбонатність, сильна щебенюватість, висока гумусність (до 12–15 % гумусу у верхньому горизонті), практична безструктурність, кислотність ґрунтового середовища. У 2009 році створена ґрунтова карта о. Зміїний масштабу 1:2 000, на якій виділені контури 12 найменувань чорноземних ґрунтів й їх поєднань в межах 5 геоморфогенно-гіпсометричних рівнів поверхні острова та попередня карта-схема оцінки стану ґрунтів о. Зміїний з виділенням на ній контурів ґрунтів різного ступеня антропогенного впливу, змінності і перетвореності.

До проведення наукових досліджень за проблематикою кафедри і ПНДЛ-4 всі роки традиційно залучаються студенти і аспіранти кафедри. Матеріали проведених ними польових і камерально-аналітичних досліджень використовуються при написанні курсових, бакалаврських, дипломних та магістерських кваліфікаційних робіт. Тематика дисертаційних робіт аспірантів кафедри також пов'язана із проблематикою виконуваних наукових досліджень.

З перших років існування кафедра забезпечує підготовку фахівців за географічною спеціалізацією “Біогеографія і географія ґрунтів” з основами землевпорядкування. З 1996–1997 навчального року кафедра забезпечує ступеневу підготовку фахівців освітньо-кваліфікаційних рівнів “бакалавр”, “спеціаліст”, а з 2000–2001 навчального року — і “магістр”. Удосконаленню фахової підготовки випускників кафедри сприяє проходження ними виробничої практики у науково-виробничих та проектно-вишукувальних партіях і організаціях (інститут землеустрою УААН, обласні центри “Облдержродючість”, гідрогеолого-меліоративні експедиції та партії, управління земельних ресурсів, кадастрові центри тощо).

Традиційні для кафедри ґрунтознавства і географії ґрунтів та ПНДЛ-4 нашого університету роботи з дослідження і картографування ґрунтів, вивчення впливу зрошення на ґрунти й їх родючість, організації і ведення моніторингу ґрунтів, безумовно, залишаються актуальними і продовжуватимуться у подальші роки. Запорукою цього є більш ніж 40-річний досвід їх проведення, висококваліфіковані кадри, студенти й аспіранти, що спеціалізуються по кафедрі. А головне — цього вимагає практика використання ґрунтів у сучасних господарсько-економічних умовах та стан ґрунтово-земельних ресурсів країни, який, на жаль, з явними ознаками погіршення в останні 15–20 років.

Висновки

1. Викладені вище матеріали з історії становлення і розвитку ґрунтознавчої науки в Одеському університеті засвідчують, що започаткував викладання основ цієї науки проф. І. У. Палімпсестов 1851 р. у Рішельєвському ліцеї, який у 1865 році перетворено в Імператорський Новоросійський університет. У подальшому ґрунтові дослідження і викладання ґрунтознавства в університеті на фаховому рівні проводили приват-доцент А. А. Бачихін та відомі вчені-докучаєвці професори Г. І. Танфільєв і О. Г. Набоких.

2. У повоєнні 1945–1967 роки ґрунтознавча науково-практична проблематика в університеті розвивалась під керівництвом професора І. І. Плюсіна та доцента С. С. Бракіна.

3. Надзвичайно важливим для розвитку ґрунтознавчої науки і практики в Одеському університеті було відкриття у 1967 р. кафедри ґрунтознавства і географії ґрунтів, а 1971 р. — Проблемної науково-дослідної лабораторії географії ґрунтів та охорони ґрунтового покриву чорноземної зони (ПНДЛ-4), завідувачем та науковим керівником яких відповідно до 1996 р. був проф. І. М. Гоголев. З їх відкриттям розгорнулись широкомасштабні роботи з дослідження і картографування ґрунтів господарств України, Російської Федерації і Казахстану, дослідження впливу зрошення водами різної іригаційної якості на ґрунти степової зони та їх родючість, організації і ведення моніторингу ґрунтів і земель. Ці роботи та дослідження продовжуються і в непростих господарсько-економічних умовах сьогодення.

Література

1. Амброз Ю. А., Зелінський І. П. Развитие наук о Земле // Очерки развития науки в Одессе. — Одесса: Титул, 1995. — С. 201–228.
2. Амброз Ю. О., Біланчин Я. М., Зелінський І. П. Розвиток геолого-географічних наук в Одеському університеті (1865–2000) // Історія Одеського університету (1865–2000): Наукове видання / гол. ред. В. А. Сминтина. — Одеса: Астропринт, 2000. — С. 19–20, 126–129, 172–173.
3. Анастасьєва О. М. Гоголев Іван Миколайович. Ґрунтознавець, фізико-географ// Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник: Наукове видання. — Т. 2. — Одеса: Астропринт, 2000. — С. 278–284.
4. Біланчин Я. М. Ґрунтознавство в Одеському університеті (історико-аналітичний нарис)// Вісник Одеського національного університету. Сер. географічні та геологічні науки. — 2005. — Т. 10. — Вип. 6. — С. 5–9.
5. Бракін С. С. Ґрунтознавство // Історія Одеського університету за 100 років / Міщенко Г. П., Смирнов О. М. та ін. — К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. — С. 196–198.
6. Зленко Г. Д. Яскравий слід Івана Палімпсестова// Чорноморські новини, від 02.09.2006 р. — С. 7.
7. Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник. Томи 2–4 / відп. ред. В. А. Сминтина. — Одеса: Астропринт, 2000.

Я. М. Біланчин

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра почвоведения и географии почв,
ул. Дворянская, 2, Одесса, 65082, Украина

**ПОЧВОВЕДЕНИЕ В ОДЕССКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ: КРАТКАЯ
ЛЕТОПИСЬ, НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМАТИКА,
ПЕРСПЕКТИВЫ**

Резюме

В связи с 75-летием геолого-географического (до 1952 г. географического) факультета Одесского национального университета имени И. И. Мечникова освещаются история становления и развития почвоведческой науки в университете, ее научно-практическая проблематика и перспективы.

Ключевые слова: Одесский университет, почвоведение, кафедра, лаборатория, исследования.

Ya. M. Bilanchyn

Odessa Mechnikov National University,
Department of Soil Science and Soil Geography,
Dvorianskaya St., 2, Odessa, 65082, Ukraine

**SOIL SCIENCE IN ODESSA NATIONAL UNIVERSITY: SHORT
REVIEW, SCIENTIFIC AND PRACTICAL PROBLEMATIC,
PERSPECTIVES**

Summary

In relation to 75-years anniversary of Geologo-geographical (up to 1952 — Geographical) faculty in Odessa National Mechnikov University the history of soil science appearing and development, its scientific and practical problematic, perspectives is described.

Key words: Odessa university, soil science, department, laboratory, investigation.